

ČLOVEK V ÚSTREDÍ, ALEBO V ÚSTRANÍ?

DUŠAN ŠPIRKO, Katedra managementu Chemickotechnologickej fakulty STU, Bratislava

ŠPIRKO, D.: Man in the Centre, or on the Margin?
FILOZOFIA 51, 1996, No 2, p. 106

The paper deals with anthropocentric, resp. non-anthropocentric character of the environmental ethics. For fear of consequently applied non-anthropocentric approach, which could bring about the loss of humanistic perspective, the author points out, that it was the original, non-anthropocentric ethics of the early periods of humanity, which led to inequality, loss of freedom and humiliation of man. In his view, it was anthropocentric humanism, which, on the contrary, contributed to equality, and freedom of man. Consequently, he is defending an ethics based on anthropocentrism, which he sees deprived of its extreme elements (e. g. superiority of man over nature) and grounded in man's responsibility for his own life and for the whole planet.

V centre pozornosti rôznych foriem environmentálneho myslenia – environmentálnej filozofie (ekofilozofie, ekosofie atď.) a v rámci nej najmä environmentálnej etiky (ekoeetiky a pod.) – je kritické prehodnocovanie ideových a hodnotových motívov a východísk toho typu ľudského správania, ktoré viedlo k súčasnej globálnej ekologickej kríze.

Predstavitelia tohto najvýraznejšieho prúdu myslenia konca dvadsiateho storočia sa zhodujú v názore, že nastala doba nevyhnutných zmien v hodnotovej orientácii doterajšieho ľudského snaženia. Majú pritom na mysli predovšetkým ideové východiská, a najmä základné hodnotové piliere praktického ľudského konania spätého s tradičnými hodnotami európskej či euroamerickej (alebo aj tzv. „západnej“) kultúry. Ide, samozrejme, predovšetkým o vzťah prakticky konajúceho človeka k životnému prostrediu, prejavujúci sa v konečnom dôsledku v systéme ideí, hodnôt a noriem, ktorými človek reguluje svoje správanie voči prírode. Problém sa tak koncentruje v oblasti etiky.

Aldo Leopold, anticipujúc pálčivý problém dneška, už v tridsiatych rokoch nášho storočia poukazuje vo svojich prácach na potrebu rozšírenia „operačnej pôsobnosti“ etiky na oblasť prírody tak, aby okrem indivíduí a spoločnosti ako celku zahrňovala aj tretí prvok ľudského prostredia, t.j. aby zahrňovala aj pôdu, vodu, rastliny a živočíchov, teda súhrnne Zem ([1, 1012]).

Požiadavka rozšíriť rozsah etických súdov a postojov aj na oblasť prírodných entít sa dnes v rámci rozpracovávania environmentálnej etiky všeobecne prijíma. Pritom je zrejmé, že toto rozšírenie sa nebude dať uskutočniť jednoduchou aplikáciou hodnôt a noriem správania platných pre etiku, ktorá sa doteraz orientovala v prvom rade na oblasť medziľudských vzťahov, že nebudeme môcť „vkročiť do prírody“ s etickou „výbavou“, ktorú sme doteraz považovali za platnú pri regulácii správania človeka k človeku. To znamená,

že rozšírenie etiky o prírodné súcna bude nevyhnutne späté s hodnotovou prestavbou vnútri etiky.

Jeden z prúdov environmentálneho myslenia dneška považuje za prvý krok v hodnotovej prestavbe etiky takpovediac ústup človeka z ústredného postavenia v hodnotovom systéme. Žiada, aby človek urobil pár krokov do ústrania a postavil sa na roveň iným živým bytostiam. Žiada, aby sa človek vo svojom správaní voči prírode riadil princípom tzv. „biocentrickej rovnosti“ alebo „biosférického rovnostárstva“, aby sa riadil zásadou, že každé živé prírodné súcno má právo žiť a rozvíjať sa podľa svojho vnútorného určenia. Tento prúd sa maximálne snaží odstrániť z etiky prvky tzv. „antropocentrizmu“ či „homocentrizmu“.

Antropocentrizmus sa spája predovšetkým s euroamerickou, a to nielen etickou, tradíciou a s dualizmom človeka (jeho kultúry) a prírody, ktorý sa postupne sformoval v jej rámci. Človek tu vyňal seba a svoju kultúru z prírodného celku a postavil sa proti prírode. Zároveň devalvoval prírodu na nižší, menejcenný, a dokonca slabší prvok, ktorý musí ustupovať silnejšiemu – ľudskej kultúre. Precenil svoju pozíciu tvorca kultúry a nadradil sa nad všetky ostatné prírodné bytosti a danosti, ako centrálna a najvyššia hodnota bytia, čo je aj základný postulát humanizmu. Tento postoj však uvedený prúd environmentálneho myslenia charakterizuje ako „uzurpáciu“ ústredného postavenia i všetkých práv vo svetovom (pozemskom) celku.

Pre výrazný antropocentrický náboj sa terčom kritiky stala najmä tzv. židovsko-kresťanská kultúrna tradícia [2]. Spojenie antropocentricky orientovaného kresťanstva s heľenistickou filozofickou tradíciou v stredoveku a neskôr s mechanistickým svetonázorom či inými prvkami novovekej buržoáznej kultúry (napr. s utilitaristickou etikou) sa ukázalo ako osudné a tragické. Kultúrne praktiky a teológiu kresťanstva nahradilo prakticky účinné vedenie (novoveká veda a technika), odlievané však do „matric kresťanského antropocentrizmu“ ([4], 242-249). Preto nemohlo vyústiť nikam inam než do radikalizácie a absolutizácie egoistického ľudského hľadiska – arogantného humanizmu.

A tak sa nastoľuje otázka konštituovania neantropocentrickej teórie hodnôt [5] a najmä etiky, ktorá by mala prekonať obmedzenosť a jednostrannosť antropocentricky koncipovaných hodnotových systémov. Podľa toho by sa v novej etike mal človek chápať už nielen ako občan ľudského spoločenstva, ale aj ako občan širšieho „biotického spoločenstva“ [1]. Neantropocentrická teória hodnôt sa snaží vychádzať z myšlienky spomínanej biocentrickej rovnosti a rovnoprávnosti, podľa ktorej by mali mať všetky súcna daného biotického spoločenstva rovnaký hodnotový status a práva.

Ostrie kritiky antropocentrizmu je namierené predovšetkým proti panskej ignorancii, arogancii a nadradenosti človeka, späté s koristníckym vzťahom k prírode, opierajúcej sa o princíp výlučnosti človeka a o jeho ústredné postavenie v systéme hodnôt najmä euroamerickej kultúry. To sú však takpovediac krajnosti antropocentrizmu. Koncept, ktorý kladie človeka do stredu hodnotového systému, má však v podobe humanizmu aj také kvality, ktorých by sme zrejme neradi vzdali. Otázne je, či vôbec bude možné budovať po dlhých rokoch vývoja humanity neantropocentrickú teóriu hodnôt, nehovoriac už o neantropocentrickej etike. Budú sa dať „vykoreniť“ z etiky všetky prvky antropocentrizmu, lepšie povedané, dokážeme sa vzdať prvkov výlučnosti a hodnotovej dominancie človeka

tak, aby etika ešte zostala etikou? Musíme sa pýtať, kto bude v takom systéme hodnôt garantom vzájomného postavenia a rovnoprávnosti súcien v biotickom spoločenstve? Kto bude, obrazne povedané, zvestovateľom „Gaie“, kto bude hovoriť v jej mene? Nebude to nikto iný ako človek, on bude „mierou vecí“. Antropocentrizmus „vyhodený dverami sa vracia oknom“.

Neantropocentricky založené varianty ekoetiky či ekosofie sú v skutočnosti antropocentrické, pretože vyvyšujú človeka nad prírodu tým, že mu napríklad určujú úlohu ochrancu práv ostatných obyvateľov Zeme [6].

Etika bola a vždy bude regulatívom správania záväzným iba pre človeka. Takže už tým bol a bude v nej obsiahnutý istý moment výlučnosti človeka voči všetkým ostatným živým bytostiam.

Ale ak je etika záväzná výlučne pre človeka, potom stojí otázka aj takto: Ako sa bude správať človek nielen k iným bytostiam živej prírody, ale ako sa bude správať k človeku, ak sa má dodržať princíp biocentrickej rovnosti a zásada, že každé živé súcno má právo žiť a rozvíjať sa podľa svojho vnútorného určenia?

V tomto zmysle sa môžeme pýtať, či v tejto novej etike človek zachová také princípy humanizmu, akým je napríklad milosrdenstvo (najmä v podobe imperatívu ochrany a pomoci bytostiam, ktoré nie sú schopné sa o seba samé postarať). Človek je jediný tvor, ktorý nielen dokáže na základe tohto etického princípu umožniť svojim ťažko postihnutým spolublížnym prežívať, ale navyše je schopný vytvoriť podmienky, aby sa mohli v rámci jeho kultúry aj uplatniť (markantným príkladom je osud telesne ťažko postihnutého S. W. Hawkinga).

Antropocentrická etika, ako humanizmus, nevyhnutne obsahuje prvky, ktorými sa človek vzoprel a vzpiera prírode. Milosrdenstvo (najmä vo vyššie uvedenom zmysle) je tiež jedným z antropocentrických princípov, ktorými sa človek vo svojom správaní vzoprel prírode, pretože sa opiera o výlučnosť hodnoty ľudského života, hodnoty každého ľudského individua, bez ohľadu nielen na rasu či pohlavie atď., ale aj bez ohľadu na to, či toto individuum je, alebo nie je vybavené pre samostatnú biologickú existenciu. Tento princíp je ešte uplatniteľný – ale výlučne človekom – na iné živé stvorenia prežívajúce v jeho blízkosti. Keby ho však človek chcel vo svojom správaní uplatniť mimo rámca svojej kultúry, napáchal by v prírode viac škody ako svojou doterajšou činnosťou (hlbinná ekológia síce určuje človeku úlohu ochrancu práv tých, ktorí sa sami nemôžu brániť, vo vzťahu k prírode však nechápe túto úlohu ako ochrancu tých, ktorí nie sú schopní samostatnej biologickej existencie).

Je zrejmé, že v neantropocentrickej etike by sa muselo od tohto princípu upustiť, nielen pre jeho antropocentrický náboj, ale aj pre jeho „protiprirodzenosť“. Život vo svojej „ne-ľudskej“ podobe je nemilosrdný a nepozná zľutovanie s jedincami, ktorí nie sú dostatočne vybavení pre svoju biologickú existenciu.

Ak by sme však pripustili v zmysle zásady „žiť a rozvíjať sa podľa vlastného vnútorného určenia“, že človek v správaní voči jedincom svojho druhu má právo netolerovať to, čo pripúšťa vo vzájomnom správaní jedincov iného druhu, a naďalej sa k svojim spolublížnym bude správať podľa zásad humanizmu, t. j. bude chrániť a pomáhať aj jedincom nedostatočne vybaveným pre samostatnú biologickú existenciu, bude tak

manifestovať výlučnosť a vyššiu hodnotu ľudského života oproti iným živým formám. Potom ale nemožno hovoriť o dodržaní princípu biocentrickej rovnosti ani o neantropocentrickej etike.

Podľa nášho názoru nebudeme môcť ani environmentálnu etiku dôsledne a účelne zbaviť prvkov antropocentrizmu, t. j. istého stupňa potvrdenia výlučnosti a hodnotovej dominancie človeka pre človeka. Človek nemôže pre človeka ustúpiť do ústania.

Novoveký, a najmä súčasný humanizmus (ako forma antropocentrizmu), ktorý vysoko vyzdvihuje človeka, jeho dôstojnosť a práva, je totiž veľkým výdobytkom v rozvoji medziludských vzťahov. Ako taký aj významným prínosom našej civilizácie pre ľudstvo. Je výsledkom dlhého a protirečivého vývoja vnútri ľudskej spoločnosti, ktorý nakoniec presiahol jej rámec. Je riešením otázky vzťahu človeka k človeku, hodnoty a práv ľudského individua, ale aj otázky sociálnej spravodlivosti (vzájomnej rovnosti či nerovnosti, rovnoprávnosti či nerovnoprávnosti ľudí). Humanizmus je výsledkom dlhotrvajúceho úsilia o vzájomné zrovnoprávnenie ľudských bytostí, o popretie otroctva a akýchkoľvek iných foriem útlaku, poníženia či poroby človeka človekom, ktoré sa zrodili v dejinách ľudskej spoločnosti.

Jednou z historicky najstarších foriem ľudskej nerovnosti je otroctvo. Domnievame sa, že práve neantropocentrická etika, o ktorej by sme mohli hovoriť na úsvite ľudských dejín (a u prírodných národov aj dnes) a ktorá do značnej miery zahŕňala princíp biosférického rovnostárstva, bola paradoxne predpokladom zotročenia človeka človekom. Otroctvo sa mohlo vo svojich najstarších podobách zrodiť len v podmienkach takého spoločensko-etického konceptu, ktorý ešte človeka nevyčleňoval z prírody a staval ho na roveň iným živým tvorom.

Otroctvo sa objavuje vlastne „vzápätí“ po domestikácii niektorých živočíšnych druhov a možno aj zároveň s ním (napríklad ešte do VOSR sa na Sibíri zachovali u niektorých pastierskych kultúr, konkrétne u pastierov sobov, isté formy ranných prejavov spoločenskej nerovnosti, akéhosi „protootroctva“, keď niektorí muži nemali s ostatnými rovnaké právo byť mužom a boli nútení nosiť ženský odev a vykonávať pre iných ženské práce – pričom nešlo o homosexuálov). Pôvodná neantropocentrická etika nevynímala človeka zo zástupu iných živých bytostí, a tak nemohla disponovať dostatočnými etickými limitmi, ktoré by zabránili aj „domestikácii“ človeka a jeho premene na úžitkové zviera alebo dokonca jeho premene, spolu s ostatnými domestikovanými živočíchmi, na pracovný nástroj.

Na druhej strane vznik sociálnej nerovnosti bol zároveň jedným z prvotných prejavov postupného vyčleňovania človeka z prírody. Čo je však dôležitejšie, otroctvo i iné formy sociálnej nerovnosti vyžadujú od istej sociálnej skupiny, aby v rámci danej spoločenskej štruktúry manifestovala svoju odlišnosť, výlučnosť a nadradenosť nad inými bytosťami. Príslušníci tejto skupiny už sami seba nezaraďujú medzi ostatných ľudských i mimoludských obyvateľov svojho sveta, ale stavajú sa nad nich. Medzi ľuďmi sa vytvárajú ostré sociálne hranice, kde najnižšia spoločenská skupina sa ani nechápe ako súčasť ľudstva, ale je hodnotovo postavená na roveň bezprávnym domestikovaným zvieratám, a dokonca nástrojom. V tomto prirovnaní je už zároveň s človekom ponížená, hodnotovo devalvovaná aj príroda (aspoň niektoré jej súčasti).

Pri všetkom obdive k prírode sú už v antickej kultúre zreteľné snahy zdôrazňovať výlučnosť človeka. Hľadajú sa také znaky, ktoré ho výrazne odlišujú od iných živých bytostí a umožňujú mu ich prevýšiť. V tomto období je to najmä rozum, ako vyššia zložka duše, vlastná bohom, ale i človeku. Aby sa mohla zdôvodniť sociálna nerovnosť, táto vlastnosť sa nechápe ako vrozená všetkým ľudským bytostiam. Tí, ktorí ju nemajú dostatočne rozvinutú, popri prípade ňou vôbec nedisponujú, zostávajú na zvieracej úrovni. Zvieracie (ne-ľudské) má, samozrejme, nižší hodnotový status, ktorý sa prejavuje v nesvojprávnom porobených a zvierat. Ľudská výlučnosť je teda vyhradená len privilegovaným vrstvám, nie ešte človeku ako takému.

Výlučnosť a vyššia hodnota človečenstva však už znamenajú východisko pre zakotvenie dualizmu človeka a prírody (ľudské – ne-ľudské) vo vedomí človeka a otvárajú cestu k ďalšiemu rozvoju antropocentrických prvkov v hodnotovom systéme a neskôr humanizmu.

Postupné vyčleňovanie človeka z prírody a jeho vyvýšenie nad ostatné tvorstvo sa však stáva nevyhnutným predpokladom oslobodenia človeka spod spoločenského útlaku, z otroctva a neslobody.

Tak, ako neantropocentrická etika bola predpokladom pre vznik sociálnej nerovnosti a neslobody, tak neskôr sa antropocentricky orientovaná etika stáva predpokladom a impulzom postupného zrušenia ľudskej neslobody a nerovnoprávnosti.

Antropocentrický humanizmus predstavoval cestu k emancipácii človeka voči človeku. Nároky ponížených, aby sa s nimi zaobchádzalo ako s ľuďmi, sa totiž nedali zdôvodniť inak než dokázaním, že človek ako taký, bez ohľadu na jeho pohlavie, rasu, sociálne postavenie, telesnú či duchovnú nedostatočnosť, nie je zviera, ale ľudská bytosť, nepomerne hodnotnejšia a nepomerne dôstojnejšia. Výlučnosť a hodnotová nadradenosť človeka ako takého, jeho umiestnenie do stredu všetkého pozemského bytia mali napomôcť vytvoriť také morálne, ale i právne regulatívy a limity, ktoré by zamedzili, aby sa s ktoroukoľvek ľudskou bytosťou zaobchádzalo ako s menejcennou a bezprávnou.

Prvotným zámerom antropocentrického humanizmu nebola teda hodnotová devalvácia či nivelizácia prírody, ale zhodnotenie človeka v očiach človeka.

Cesta do pekla je však, ako vieme, dláždená dobrými úmyslami. Človek vo svojich snahách, charakterizovaných aj ako humanizačno-emancipačné, dospel najmä v novoveku k presvedčeniu, že jeho sociálne oslobodenie, emancipácia nie je možná bez ovládnutia a využitia prírody, ktorej prvky, najmä v podobe techniky, nahradia človeka v ľudsky nedôstojných činnostiach a postavení. Vzťah k prírode nadobúda výrazný instrumentálnou-utilitaristický ráz, pričom príroda stráca svoje tzv. vnútorné hodnoty.

Nemyslíme si však, že práve to vyjadruje podstatu antropocentrického hodnotového konceptu. Predstavuje to skôr krajnosti, „ostré hrany“ antropocentrizmu, ktoré bude treba obrúsiť. Hodnotová reorientácia ľudského správania nemusí (a ani nemôže) byť až taká radikálna, aby od základu vyvrátila náš doterajší hodnotový systém, ako to požadujú dôslední kritici antropocentrizmu.

Na základe uvedeného možno vyjadriť obavy (ako sme to už neraz urobili, [7]; [9]), že pri dôsledne neantropocentrickom hodnotovom koncepte môže znovu dôjsť k „pádu“ človeka. Keďže vôbec nie je jasné, čo treba chápať pod pojmom biocentrickej rovnosti či

biosférického rovnostárstva, mohlo by jeho presadzovanie viesť k naturalistickému poňatiu človeka, ktoré by obhajovalo neľudskosť vo vzťahoch medzi ľuďmi. Mohlo by sa napríklad stať prijateľným, zdôvodniteľným a eticky ospravedlniteľným, že by časť ľudstva musela ustúpiť iným formám života, aby sa zachovala, ako hovorí A. Leopold, „integrita, stabilita a krása biotického spoločenstva“ pre inú časť ľudstva. Je to otázka, ktorá sa natíska najmä v súvislosti s aktuálnym problémom preľudnenia a jeho ekologickými dôsledkami. Znovu vyjadrujeme obavu, že neantropocentrický koncept etiky pri všetkej proklamovanej „úcte k životu“ sa – ak pôjde o život „ako taký“ – môže stať východiskom a ospravedlnením rôznych foriem ekologicky motivovaného „holokaustu“.

Výnimočnosť človeka je v tomto koncepte daná výnimočnosťou jeho zodpovednosti. Pritom nie je podstatné, či mu zodpovednosť nadelil Boh, alebo ju prijal sám. Toto bremeno už z neho nikto nemôže sňať. Nie je to len bremeno zodpovednosti za prírodu nestvorenú človekom, ale samozrejme aj zodpovednosť za ním vytvorený svet ľudskej kultúry, ktorý je, rovnako ako pôvodná príroda, unikátny. A tak koncept človeka ako „dobrého pastiera“ či správcu, ktorý nesie zodpovednosť nielen za to čo, vytvoril, ale aj za to, čo mu bolo „darované“, za život na Zemi, predstavuje perspektívne východisko hodnotovej prestavby spoločnosti vo vzťahu k prírode a životnému prostrediu, hoci má (alebo práve preto, že má) antropocentrický náboj. Takýto antropocentrizmus, nazvime ho „zodpovedný“, nevyžaduje vzdať sa skutočne podstatných výdobytkov humanizmu. Cesta späť, ktorú by vlastne dôsledný anti-antropocentrizmus predstavoval, je neprípustná. Chceme predsa zachovať nielen „prírodu pre prírodu“, ale aj „prírodu pre človeka“ a zároveň „človeka pre človeka“.

LITERATÚRA

- [1] LEOPOLD, A.: Etika země. In: Filosofický časopis 1991, č. 6.
- [2] WHITE, L.: The Historical Roots of our Ecological Crisis. In: Science 155, 1967, č. 37.
- [3] TOYNBEE, A.: The Religious Background of the Present Environmental Crisis. In: The International Journal of Environmental Studies 1972, č. 3.
- [4] CETL J., HUBÍK S., ŠMAJS, J.: Příroda a kultura. Praha 1990.
- [5] CALLICOTT, J. B.: Non-Anthropocentric Value Theory and Environmental Ethics. In: American Philosophical Quarterly 1984, č. 4.
- [6] WATSON, R. J.: A Critique of Anti-Anthropocentric Biocentrism. In: Environmental Ethics, Fall 1983, Vol. 5, s. 245-256.
- [7] ŠPIRKO, D.: Možno je to všetko inak. In: Zborník FE TU Zvolen 1992, 83-96.
- [8] TRPÁK, P.: Křesťanství a odpovědnost za Zemi. In: Filosofický časopis 1991, č. 6.
- [9] ŠPIRKO, D.: Ekologické paradigma. In: Zborník FÚ SAV 1993, s. 151-159.

PhDr. Dušan Špirko, CSc.
Katedra managementu CHTF STU
Radlinského 9
812 37 Bratislava
SR